

УДК: 234.23
DOI: 10.17721/sophia.2022.20.7

І. Г. Максименко, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-9662-543X
e-mail: mrdkigorm@gmail.com

ПРОБЛЕМИ ВІРИ Й РОЗУМУ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ МИСЛИТЕЛІВ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Проаналізовано ключові праці таких визначних мислителів доби Київської Русі, як Іларіон Київський, Климент Смолятич, митр. Никифор, Кирило Турівський та Данило Заточеник. З особливою увагою було проаналізовано, яке місце ці мислителі надавали людському розуму та якою була його роль у важливих питаннях людського спасіння. Акцент було зроблено на проблемі співвідношення віри та розуму в роботах цих мислителів. Було визначено, що у філософській думці доби Київської Русі простежується явний акцент на особливій ролі розуму в пошуках божественної істини. Розум допомагає відокремити праведне від хибного, опанувати чесноти, зрозуміти хибність ідопоклонства та істинність Християнства, пізнавати Бога як Трійцю та здобувати божественну премудрість. Також для філософії Київської Русі в питаннях віри в Бога характерний кордоцентризм, тобто переконання в тому, що "серце" є центром та джерелом духовного пізнання. Водночас це не означає, що пріоритетною у філософській думці Київської Русі вважалась лише "сліпа віра". Розум дуже високо цінується та інколи навіть абсолютизується у справі духовного зростання. Серце як духовний орган у своєму прагненні до Бога та чеснот відіграє важливу роль в освяченні розуму. І, як ми можемо бачити в багатьох текстах мислителів, саме розум, на думку руських мислителів, веде людину до пізнання істини Християнства та Бога-Трійці. Використовувався історичний метод дослідження, метод аналізу, індуктивний та дедуктивний методи.

Ключові слова: віра, розум, серце, Київська Русь, кордоцентризм, філософія.

Важливим питанням середньовічної християнської філософії і теології була проблема співвідношення віри та розуму. З одного боку, одкровення, догмати та деякі біблійні сюжети неможливо пояснити, послуговуючись лише розумом, і необхідно приймати з вірою, з іншого боку, людина завжди шукала розумні аргументи на користь Християнства та намагалась пізнавати Бога розумом. З погляду релігійної психології, на думку О. І. Предко, "віра, яка перебуває під впливом авторитету, дозволяє людині сприймати всю інформацію, яка йде від нього без будь-якого критичного оцінювання" [4, с. 46]. Таким "авторитетом", безумовно, може виступати і релігійний текст, і духовний лідер. Постає проблема співвідношення, пошук тієї грані, до якої людина має сліпо вірити в чудесне одкровення та критично ставитись до всього, що не проходить фільтр розумного аналізу. Беручи свій початок з часів появи апологетики, ця проблема по-різному розв'язувалась у різні часи.

Після появи та поширення Християнства на теренах Київської Русі почалися великі зміни. З'явились письменство та грамотність. Поступово запусився процес інтеграції зі світовою філософською думкою минулого. Книжники Русі знайомились із творами Піфагора, Демокрита, Платона, Арістотеля, Іоанна Дамаскіна та інших видатних мислителів. Не залишилися поза увагою і значно вплинули на оформлення філософської думки Київської Русі представники патристики, такі як Іоанн Златоуст, Василій Великий, Григорій Богослов та інші. Руські мислителі створили низку текстів, у яких ділилися своїми роздумами на богословські теми, порушували питання духовного розвитку та пошуку Бога [8, с. 16]. Тому питання співвідношення віри та розуму постало у своїй актуальності і у філософській думці мислителів доби Київської Русі. Як розв'язувалась ця проблема, і пропонується далі розглянути, аналізуючи творчість низки мислителів.

Передусім філософію Київської Русі неможливо аналізувати, не згадавши про "Слово про закон і благодать" Іларіона Київського (? – бл. 1054–1055). На думку дослідників, воно було виголошено в Софії Київській перед князем з його оточенням [1, с. 8]. У "Слові" Іларіон згадує біблійні події, порівнюючи Агар та Сару із за-

коном та благодаттю. Виконання закону він ставить нижче від благодатного життя у Християнстві подібно до того, як Агар мала нижчий статус, ніж законна дружина Авраама Сара [1, с. 14].

Характерною особливістю "Слова ..." є спроби автора пов'язати історію Русі з глобальною історією розвитку Християнства. Від Христа віра поширилась по всій землі та дійшла до руського народу, котрий перед цим був язичником, ідопослужителем, а тепер отримав спасительну віру в Трійцю та надію на спасіння. Важливою подією навернення народу Іларіон завдячує князю Володимиру, котрого порівнює з апостолами, що пішли проповідувати в різні частини світу та хрестити народи [1, с. 15].

Володимира автор "Слова ..." наділяє великою кількістю чеснот, такими як правдолюбство, міць та військова вдача. Ці чесноти посприяли сходженню особливої божої благодаті та просвітленню княжого розуму. Іларіон наголошує, що саме в серці князя був освячений та очищений розум. Унаслідок цього князь розумом збагнув істинність Християнства та віри у Трійцю: "...заждав він серцем, загорівся духом, щоб і собі стати християнином" [1, с. 18].

Серце Іларіон вважав також джерелом волі та бажання слідувати шляхом праведності. Саме з цього центру здійснюється потяг до божественного, всього доброго та праведного. Праведне життя, у свою чергу, викликає особливу божу милість та просвітлення розуму: "... і засяяв розум у серці його, щоб розуміти суєту ідольської омани" [1, с. 18].

Іларіон ставить у заслугу князеві його "розумний" прихід до Християнства та віри в Бога. Освячений розум дав змогу князю зрозуміти згубність омани ідопоклонства та обрати віру в єдиного Бога у Трійці: "... коли жив він і землю пас правдою, мужністю ж і розумом, зійшла на нього милість Вишнього ... і засяяв розум у серці його, щоби розуміти суєту ідольської омани, стягнути єдиного Бога..." [1, с. 18]. І це відбулось зовсім не завдяки здивуванню через споглядання надприродних чудес: "Не бачив, як біса вигонили ім'ям Ісуса Христа, як болящих зціляють, як німим мову дарують..." [1, с. 19]. На думку Іларіона, таке навернення є особливим

здобутком та заслугою князя, адже були правителі, які і чудеса бачили, але все одно християн гнали, а Володимир ніяких чудес не споглядав, але до віри у Трійцю прийшов: "Інші царі ... які бачили, як усе це творилося святими мужами, не вірували, а навпаки, на муки і страждання віддавали їх" [1, с. 19].

Тобто можна сказати, у "Слові" Іларіона Київського такі поняття, як віра та розум, не протиставляються та взаємно не виключаються. Прийняття Християнства – це радше акт політичний, результат гострого розуму князя. Віра вважається не тільки святим актом, але й розумним. Гострий просвітлений благодаттю розум є великим скарбом. Розум очищується Богом у серці та приводить до віри у Трійцю.

Варте уваги і "Послання Никифора, митрополита Київського, до князя Володимира, сина Всеволода, сина Ярослава". Митрополит Никифор (? – 1121), котрий у 1104–1120 рр. очолював київську митрополію та освячував сходження на великокняжий престол Володимира Мономаха, у цьому посланні розглядає психологію людини та її пізнавальні можливості, дає поради для духовного зростання та боротьби з гріхами.

Никифор протиставляв душевне та тілесне в людині: "і противиться плоть духові, а дух плоті" [5]. Душевне він ставив набагато вище від тілесного, закликав побороти гріховні прояви плоті, щоби здобути душевну тишу та заповіданий Христом мир. Він вважав, що людині потрібно приборкувати тілесні прояви, культивувати чесноти та рости духовно. Піст убачав одним зі способів підкорення тілесного в людині її душевному: "... піст основою є добродієчності" [5]. Саме через порушення посту, на думку Никифора, Адама прогнали з Раю. Також митрополит важливу роль надавав покаяттю, засуджував злобу і задрість, що приводять до братовбивства.

Людська душа, на думку Никифора, має три сили: розум, волю і почуття. Почуття – це плач, веселість, страждання. Прикладом проявлення волі може бути ревність та помста божим ворогам. Розум, на думку Никифора, старший і вищий від інших двох сил душі.

Людський розум є незамінним інструментом духовного очищення. Наш земний світ вміщує переплутані між собою зло і добро, як кукіль та пшеницю, і важко відокремити одне від іншого. Людина, якщо вона хоче ставати на шлях духовного зростання, має вчитися знаходити добро. Допомогти їй в цій справі покликаний розум, яким вона володіє, на відміну від безсловесних тварин: "Душа ж бо та сидить у голові, ум маючи, немов світле око в собі, і наповнює все тіло силою своєю" [5]. Розум повинен підкорити собі всі тілесні прояви. П'ять чуттів людини мають бути його слугами, тому що саме він аналізує та інтерпретує те, що людина бачить, чує, відчуває запах, смакує чи до чого доторкається. Розумом ми обмежуємо гріховні потяги табираємо те, що сприяє пошуку Бога.

Мудрість народжується внаслідок гармонійної взаємодії розумного та пристрастного начал в людині, тому що мудрість – це більше ніж розум, це розум у поєднанні з високо розвиненим моральним началом. Тобто розум має бути направлений деяким джерелом чеснот, що міститься у людині. Фактично це означає велику роль душевно-сердечних зусиль до божої істини, які очищають розум та перетворюють його на мудрість.

Отже, митрополит Никифор вважав, що у справі духовного зростання та богопізнання дуже велику роль відіграє розум. Такі людські чесноти, як мудрість та добродієчність, Никифор пов'язував саме з ним. У людині борються розумне та пристрастне начала, які Ни-

кифор асоціював з добром і злом. Органи чуття дають нам інформацію про зовнішній світ, але вона недосконала та потребує аналізу. Тому саме розум має вести людину через спокуси земного життя та допомагати знаходити корисне: "До розуміння Бога піднесемося всі, як добре розуму додержуватися" [5]. Варто зазначити, що, крім цього, Никифор вважав, що своє життя людина має підпорядковувати проведенню, що також потребує і непохитної віри [8, с. 26]. Тому розум знову ж таки не протиставляється, а радше проявляє себе як інструмент віруючої людини у справі боротьби з гріхом.

Звернемо також увагу на творчість такої важливої фігури церковної думки Київської Русі, як Кирило Турівський (бл. 1130 – післ. 1182). Єпископ м. Турів Кирило залишив велику творчу спадщину, серед якої була проза, повчання, притчі і канони, котрі завжди високо цінувалися на Русі.

У своїх текстах Кирило Турівський часто вдається до розгляду питань чернецтва та таких важливих для нього чеснот, як смирення, цілковитий послух ігумену, пам'ять про смерть, божий страх. Монах традиційно має нехтувати мирським та, відмовившись від достатку та слави, відсторонитися від світу, він має "зібрати всі помисли цього суєтного життя і засудити всі блага цього спокушаючого світу" [7]. Але й нагорода за це та слава буде великою, адже монах догоджає та радіє лише одному Богу, подібно до ангела: "Ангельське ж і чернече служіння єдині" [7]. Тому чернецтво вище від мирської влади, бо внутрішні чесноти ченців сяють чудесами багато більше за мирську владу, і, як наслідок, світські вельможі схиляють перед ченцями свої голови як перед Божими угодниками.

Ці погляди Кирила згодом дещо пом'якшилися. Світоглядні та соціально-політичні критерії праведного людського життя перестали оцінюватись лише через призмю суворого чернецького аскетизму [3, с. 111]. Він намагався подолати містико-аскетичне ставлення до мирського життя та визначити набір моральних критеріїв для світської людини [8, с. 30].

Кирило наголошував на необхідності сповіді та покаяття для виправлення християнської душі. Людина має сповідувати гріхи, щоби з чистою совістю причащатися Святих Дарів. Бог освятає душу і тіло такої людини, і вона стане вмістилищем Святого Духу. І, хоча душу й тіло Турівський не протиставляв, все ж таки душі надавав провідну роль. Він завжди підкреслював, що оновлення людини відбувається завдяки духовному, тобто Божому [5].

Кирило широко застосовував метод алегоричного мислення для тлумачення релігійних текстів, цим підкреслюючи роль розуму в людському спасінні. Він був переконаний, що людина може знайти все необхідне у Святому Письмі, але треба старанно аналізувати текст, щоб відшукати в ньому приховані на перший погляд істини [8, с. 30].

Що стосується проблеми віри й розуму, то Кирило акцентує увагу на необхідності виправити людський розум через віру. Розум – це основна складова частина людини: "Град, брати, – це склад людського тіла, якому творець і творець Бог ... Цар – це розум, який володіє всім тілом" [7]. Важливо, щоб віра в Бога була твердою основою, на якій стояв людський розум, інакше його будуть спокушати "радники та друзі" мирські думки [7]. Водночас у справах духовного зростання та навіть у здобутті чернечих чеснот, розум має відігравати ключову роль: "Багато хто, сказано, висувив тіло своє постом і помірністю, але уста їхні смерділи, тому що без мір-

кування це творили, тому і далеко опинилися від Бога" [6]. Людина не повинна нехтувати розумним пошуком істини та дослідженням світу, вона повинна аналізувати, що є добро та зло, та робити власний вільний вибір.

Аналізуючи творчість Кирила, у підсумку можна сказати, що розум та віра – це є співробітники у справі людського спасіння. Пришестя Христа відкрило людям світло божественної істини, але це не знімає з людини необхідність вільного пошуку та розумного аналізу. Сам по собі розум не є запорукою вірного слідування шляхом праведності. Віра є основою та дороговказом, а розумом людина послуговується на шляху до Бога. Розум має бути виправлений істиною, що міститься у церкві, тобто фактично вірою, інакше він не буде позбавлений впливу гріха. Тому віра і розум врівноважують одне одного.

Не варто обминати такий твір давньої української писемності, як "Слово Данила Заточеника, що написав він князю своєму Ярославу Володимировичу". У ньому Данило (XII ст.) звертався до князя з приводу власного помилування. Поряд із проханнями про допомогу та описанням власного злиденного існування, Данило намагається зацікавити можновладця та дещо йому запропонувати. Не маючи ніяких статків, Данило хоче схилити добру волю князя, продемонструвавши йому свій розум та мудрість: "Бо я, пане, хоч одежею вбогий, та розумом багатий..." [1, с. 33]. Можливо, Данило знає, що владика є поціновувачем подібних чеснот, і у нього є сподівання, що князя це може зацікавити: "Постав глек глиняний під струмінь крапель язика мого, хай накипають тобі за мед солодші слова вуст моїх" [1, с. 32]. Саме тому "Слово Данила Заточеника" містить у собі значну кількість повчань автора, стільки філософського та суспільно-політичного смислу.

Багатьох питань Данило торкається у контексті подружніх відносин чоловіка та його дружини. Він застерігає від вибору злої жінки та описує ті нещастя, котрі чекають на чоловіка, що її собі обрав за дружину. У цьому простежуються паралелі з Притчами Соломона.

Данило відзначає цінність ясного розуму, порівнюючи його з медом, котрий він збирає, наче бджола. Він наголошує, що князя у халепу вводять нерозумні радники, а з мудрими він, навпаки, здобуває високого столу, наче натякаючи на себе як на людину, котра може стати у пригоді. При цьому Заточеник не відмовляється від віри у всесильну руку Бога, визначаючи її як вирішальний фактор будь-якої справи: "Як Бог звелить, так і буде" [1, с. 33]. Водночас у своїх спробах отримати князю милість він акцентує увагу не на власній хоробрості, військових вміннях чи подібних чеснотах, а саме на гостроті розуму та мудрості.

"Слово" явно свідчить про думку Данила Заточеника щодо важливого місця розуму та його ледве не першочергову цінність серед чеснот віруючої людини часів Київської Русі. Розум направляє на вірний шлях до Бога, це незамінний інструмент княжого правління. Розумом ми знаходимо що є добре для тіла та душі, що є корисно для держави. Данило практично абсолютизує розум, він вважає розум неодмінним атрибутом для добропорядної людини, вірного наставника та спутника князя. Водночас не розум формує основу людського буття. Сутність людини міститься в її серці, що спирається на естетичне почуття та мудрість: "... розкрию притчами загадки мої і провіщаю в народах славу мою, бо серце розумного укріпляється в тілі його красою й мудрістю" [1, с. 30].

Варте уваги і "Послання, написане Климом, митрополитом руським, пресвітеру Фомі Пресвітеру, витлу-

мачено Афанасієм монахом". Належить, як видно з назви, Клименту Смолятичу (1110–1164), монаху Зарубського монастиря, що був розташований поблизу Києва. Фома, судячи з усього, у відповідь на деяку критику його "благомислія" з боку Климента, звинуватив останнього в пихатості через власну вченість, надмірно зацікавленістю філософією та наданням їй переваги над Святим Письмом. На це Климент пише своє послання, у якому виправдовується та викладає деякі свої думки стосовно вченості та людських чеснот [1, с. 47–48].

У своєму "Посланні" митрополит торкається проблем віри та сутності знання, закликає шукати істину та виступає за шлях аскетизму. Климент каже, що влади не шукає і навіть молиться, щоби її позбутись, а з майна в нього всього лише "... землі чотири лікті, щоб викопати могилу" [1, с. 48].

З "Послання" ми бачимо, що Климет був дуже освіченою людиною, котра, найшвидше, вела активні переписки з дискусіями щодо богословських питань. Він добре знав античну філософію. Він явно пише, що викладав Арістотеля, Гомера і Платона. Своє знання античної філософії Климент застосовував і у тлумаченнях Святого Письма.

Святе Письмо Климент тлумачить алегорично, торкаючись питань його інтерпретації, захованого в ньому глибокого символізму та дії божого Промислу в історії людства, людської свободи та сутності людини.

Климент відводив велику роль розуму в питанні божого пізнання. Основним завданням пізнання є досягнення божественного. Людині слід постійно вправлятися в роздумах: "Міркувати нам треба, дорогі, і розуміти", адже мудрість веде нас до Бога: "Премудрість – це Божество, а храм – це людство" [1, с. 48]. Розум допомагає правильно розуміти Писання. Необхідно молитися, щоб Бог просвітив розум. Людина має постійно досліджувати природу, аналізуючи почуття розумом, та поглиблюватись у пізнанні істини, знаходячи дію Божої сили в навколишньому світі: "... думати слід і знати, як все існує й управляється, й удосконалюється силою Божою" [1, с. 49–50].

Узагалі Климент Смолятич розрізняє кілька способів дослідження трансцендентного. Перший із них – це "благодатний", тобто коли Христос безпосередньо відкриває духовні таємниці святим мужам та апостолам. Другий спосіб доступний усім іншим людям, що користуються "розумним" тлумаченням божественних знамень [2, с. 146]. У розумі людська істота отримує втілення свого духу, розумом вона користується, реалізуючи своє земне існування, і саме розум через пізнання довколишнього світу веде людину до досягнення істини та пізнання самого Бога.

Отже, щодо проблеми віри та розуму, то Климент вважав за необхідне "випробовувати писання" розумом та здійснювати філософське осмислення віри. Ми можемо дійти такого висновку з огляду на те, як противники Климента докоряли його в тому, що він ставить філософію вище від Святого Письма. Пізнання, на думку Климента, допомагає досягнути славу й велич Бога через дослідження природи, тому розум здатний досягнути істину.

Інші. У добу Київської Русі були й інші тексти повчального характеру. Можна також звернути увагу і на такий пам'ятник філософської думки Київської Русі, як "Повчання" Володимира Мономаха, видатного державного і політичного діяча, котрий, на відміну від багатьох інших мислителів, не належав до духовенства. Крім великої кількості розглянутих етичних питань, питань щодо сутності людини та питань світобудови, у "Повчанні" Воло-

димира Мономаха (1053–1125) також явно можна знайти заклик вірувати "всім серцем та всією душею" [2, с. 147]. Вірі відводилась ключова роль у справі спасіння душі.

Варто також згадати широкі відомі в ті часи збірники "Бджола", "Ізборник", "Діоптра" та "Зерцало", у яких містилась велика кількість повчальних текстів щодо благочестя, богослов'я, етичних питань, філософських, астрономії тощо. Велика кількість патристичних та візантійських філософських статей у збірниках підкреслювала цінування руськими мислителями розуму як універсального інструменту духовного аналізу.

Висновок. Таким чином, намагаючись аналізувати філософську думку доби Київської Русі, ми бачимо явний акцент на особливій ролі розуму у пошуках божественної істини. Розум допомагає відокремити праведне від хибного, опанувати чесноти, зрозуміти хибність ідолопоклонства та істинність Християнства, пізнавати Бога як Трійцю та здобувати божественну премудрість.

Також для філософії Київської Русі в питаннях віри в Бога характерний кордоцентризм, тобто переконання в тому, що "серце" є центром та джерелом духовного пізнання. Таке філософське сприйняття, на думку А. К. Бичко, було наслідком характерного світоглядного менталітету українців, що вилилось у переважання екзистенціальних мотивів у філософській думці Київської Русі з пріоритетною роллю "серця" над "головою" та антеїзму [8, с. 20].

Водночас це не означає, що пріоритетною у філософській думці Київської Русі вважалась лише "сліпа віра". Розум дуже високо цінується та інколи навіть абсолютизується у справі духовного зростання. Серце як духовний орган у своєму прагненні до Бога та чеснот відіграє важливу роль в освяченні розуму. І, як ми можемо бачити у багатьох текстах мислителів, саме розум, на думку руських мислителів, веде людину до пізнання істини Християнства та Бога-Трійці.

Ihor Maksymenko, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROBLEMS OF FAITH AND REASON IN THE PHILOSOPHICAL THOUGHT OF THINKERS OF KIEVAN RUS

The article analyzes the key works of such prominent thinkers of the Kievan Rus, as Hilarion of Kiev, Kliment Smolyatych, Mitr. Nicephorus, Cyril Turivsky and Danylo Zatochenyk. Particular attention was paid to the place of human mind in works of these thinkers and its role in the important issues of human salvation. Emphasis was placed on the problem of the relationship between faith and reason in the works of these thinkers. It was determined that in the philosophical thought of the Kievan Rus there is a clear emphasis on the special role of reason in the search for divine truth. The mind helps to separate the righteous from the wrong, to master the virtues, to understand the falsity of idolatry and the truth of Christianity, to know God as the Trinity and to acquire divine wisdom. Also for the philosophy of Kievan Rus in matters of faith in God is characterized by cordocentrism, ie the belief that the "heart" is the center and source of spiritual knowledge. However, this does not mean that only "blind faith" was considered a priority in the philosophical thought of Kievan Rus. The mind is highly valued and sometimes even absolute in matters of spiritual growth. The heart, as a spiritual organ in its pursuit of God and virtue, plays an important role in sanctifying the mind. And, as we can see in many texts of thinkers, it is the mind, according to Kievan Rus thinkers, leads a person to the knowledge of the truth of Christianity and the God-Trinity. The historical method of research, method of analysis, inductive and deductive methods were used in the work.

Keywords: faith, mind, heart, Kievan Rus, cordocentrism, philosophy.

Список використаних джерел

1. Гордієнко А. Т., Горський В. С., Почапський А. М. Історія філософії України. Київ : Либідь, 1993. С. 8–48.
2. Качмар С. Л. Проблема співвідношення віри і розуму в східній патристиці: історико-філософський і логіко-структурний аналіз : дис. канд. філософських наук. Львів, 2014. 140 с.
3. Огородник І. В., Русин. М. Ю. Українська філософія в іменах : навч. посіб. Київ : Либідь, 1997. 111 с.
4. Предко О. І. Феномен релігійної віри: сенсожиттєвий вимір. Наукові праці. Філософія, 2017. Т. 300. № 288. 46 с.
5. Послання Никифора, Митрополита київського, до князя Володимира, сина Всеволода, сина Ярослава. Тисяча років української суспільно-політичної думки. К., 2001. Т. 1. С. 363–373.
6. Послание к игумену Василию о схиме. Библиотека литературы Древней Руси. РАН. Ин-т рус. лит. (Пушкинский дом). СПб. : Наука, 1997. Т. 4: XII век. С. 198–205.
7. Слово о бельцах и монашестве. К. Калайдович. Памятники Российской словесности XII века. Творения Кирилла, епископа Туровского. Москва : Типография С. Селивановского, 1821.
8. Федів Ю. О. Історія української філософії : навч. посіб. Київ : Україна, 2001. С. 16–30

References

1. Hordiienko A. T., Horskyy V. S., Pochapskyi A. M. Istoriiia filosofii Ukrainy. Kyiv: Lybid, 1993. P. 8–48.
2. Kachmar. S. L. Problema spivvidnoshennia viry i rozumu v skhidnii patrystytsi: istoryko-filosofskyy i lohiko-strukturnyy analiz: dys. kand. filosofskyykh nauk. Lviv, 2014. 140 p.
3. Ohorodnyk I. V., Rusyn. M. Yu. Ukrainska filosofiiia v imenakh: navch. posib. Kyiv: Lybid, 1997. 111 p.
4. Predko O. I. Fenomen relihiinoi viry: sensozhytievyy vymir. Naukovy pratsi. Filosofiiia, 2017. V. 300, № 288. 46 p.
5. Poslannia Nykyfora, Mytropolyta kyivskoho, do kniazia Volodymyra, syna Vsevoloda, syna Yaroslava. Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky. K., 2001. V. 1. P. 363-373.
6. Poslanye k yhumenu Vasylyiu o skhyme. Byblyoteka lyteratury Drevnei Rusy. RAN. Yn-t rus. lyt. (Pushkynskyy dom). Sankt-Peterburh: Nauka, 1997. T. 4: XII century. P. 198-205.
7. Slovo o beltsakh y monashestve. K. Kalaidovych. Pamiatnyky Rossyiskoi slovesnosti XII century. Tvorenyia Kyrylla, epyskopa Turovskoho. Moskva: Typohrafiya S. Selyvanovskoho, 1821.
8. Fediv Yu. O. Istoriiia ukrainskoi filosofii: navch. posib. Kyiv: Ukraina, 2001. P. 16–30.

Надійшла до редколегії 02.06.22